

ГРОШОВА РЕФОРМА 1922 – 1924 РР.: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Аналізуються російські та українські історико-економічні дослідження початку XXI ст. з історії грошової реформи 1922–1924 рр., визначаються основні тенденції сучасної історіографії проблеми.

Ключові слова: *неп, грошова реформа, історіографія, фінансова політика, Г. Я. Сокольников.*

Розпад наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. Радянського Союзу спричинив появу низки суверенних держав, які постали перед нагальною потребою вироблення власних орієнтирів державного, соціально-економічного та національно-культурного будівництва. Одним із першочергових завдань країн пострадянського простору, зокрема й України, стало становлення національних фінансових систем. Важливою складовою цього процесу є відродження місцевих фінансів: обласних, районних, міських, селищних і сільських бюджетів. Розв'язання цієї проблеми тісно пов'язано з проведенням реформи місцевого самоврядування, утвердженням принципів правової, організаційної, фінансової самостійності місцевих органів влади, покликаних дбати про добробут своїх мешканців. На сьогодні в Україні нараховується 459 міст, в них проживає понад 31 млн. осіб, що становить близько 69 % від загальної кількості населення нашої держави. Через обмежені фінансові можливості місцевої влади, нестабільність прибуткових джерел міських бюджетів гальмується вирішення найбільш актуальних життєвих проблем людей, занепадає міське господарство, погіршується ситуація у сфері освіти, культури, охорони здоров'я.

У пошуках шляхів вирішення актуальних проблем українського сьогодення науковці звертаються до вивчення історичного досвіду минулих років. Становище державних і місцевих фінансів незалежної України чимось нагадує ситуацію, в якій опинилася Українська СРР на початку 1920-х рр., коли фінансова система імперських років була повністю зруйнована більшовиками в результаті політики "воєнного комунізму", а становлення радянської системи фінансів тільки-но розпочалося. В умовах глибокої соціально-економічної кризи, яка стала наслідком ліквідації товарно-грошових відносин, натуралізації економіки, більшовицький уряд був змушений погодитися на часткове відновлення ринкових методів господарювання, що було закріплено рішенням X з'їзду РКП(б) у березні 1921 р. З початком втілення в життя курсу нової економічної політики постала необхідність формування радянської бюджетної системи і бюджетних відносин на різних рівнях. Історичні уроки становлення системи місцевих, а в тому числі й міських, бюджетів невідомої доби можуть стати корисними для вирішення аналогічних проблем українського сьогодення, мають велике науково-пізнавальне значення.

Паралельно зі становленням бюджетних відносин у першій половині 1920-х рр. у СРСР також відбувалася грошова реформа. Вона стала одним із найуспішніших заходів у процесі стабілізації фінансової системи держави. Вивчення історії грошової реформи 1922 – 1924 рр. розпочалося ще у 20-ті рр. XX ст. і триває до сьогодні. Російські та українські дослідники виділяють три етапи в історіографії проблеми: 1920-ті рр. – поява перших публікацій, переважно прикладного характеру; 1930 – 1980-ті рр. – побіжне висвітлення грошової реформи, головним чином у зв'язку із дослідженнями інших проблем; від початку 1990-х рр. і до сьогодні – зростання наукового інтересу до вивчення теми, поява ґрунтовних досліджень з історії грошової реформи 1922 –

1924 рр. в рамках переосмислення соціально-економічних процесів доби непу на основі нових методологічних позицій. Російські історики йдуть далі – і в межах останнього етапу виокремлюють дослідження 2000-х рр., мотивуючи тим, що вони відходять від загальної ідеалізації грошової реформи, притаманної історіографії 1990-х рр., і починають об'єктивне вивчення проблеми, відзначаючи як плюси, так і мінуси реформи. На відміну від досліджень попередніх років, історіографія початку XXI ст. з цієї проблеми ще не була узагальнена, тому потребує окремого наукового аналізу.

Теоретичним і прикладним питанням грошової реформи присвячено низку досліджень в російській історичній науці. Так, необхідність проведення грошової реформи висвітлено у роботі російських економістів В.Д. Білоусова та В.О. Бірюкова [2], які дослідили фінансову політику більшовиків після жовтневої революції 1917 р., зокрема спроби відміни грошей в роки "воєнного комунізму" та їх результати. У статті показано, що, характерні й для економічного розвитку європейських країн-учасниць I Світової війни занепад фінансової системи і грошового обігу, поширення натуральних відносин, посилення централізованого державного управління в цей період в Радянській Росії були сприйняті як ознаки, передумови та докази істинності марксистського прогнозу про неминучість відмирання грошей після пролетарських революцій. У ході дослідження були простежені основні заходи держави у справі налагодження безгрошового товарообігу (розформування Народного банку, відміну грошових розрахунків між державними підприємствами тощо), відзначено, що головним генератором цієї ідеї виступав В.І. Ленін. Дослідники показали, що всі спроби більшовицької партії відмінити гроші виявилися невдалими. Попри це, принципи політики безгрошового обігу продовжували розроблятися та обговорюватися навіть тоді, коли вже було прийнято рішення про перехід до нової економічної політики. Як відзначили автори, це пов'язано з неготовністю і небажанням правлячої верхівки відступити від військово-адміністративних, насильницьких методів господарювання.

Значну увагу в російській історіографії приділено проблемі авторства грошової реформи 1922 – 1924 рр. Більшість дослідників погоджуються з тим, що велике значення для успішного здійснення реформи мало призначення на посаду народного комісара фінансів СРСР Г.Я. Сокольникова. Проте, до сьогодні тривають дискусії щодо його безпосередньої ролі у цьому процесі. Одні автори вважають його організатором і теоретиком грошової реформи. Так, М.М. Альтман стверджує, що немає жодних причин сумніватися в тому, що авторство грошової реформи належить Г.Я. Сокольникову. На основі аналізу документів з особового фонду наркома фінансів, що зберігаються в РДАСП, дослідниця дійшла висновку, що теоретичні, організаційні і практичні кроки реалізації реформи були напрацьовані ним особисто. Він зумів об'єднати досвід і знання своїх колег, інтегрувати ідеї, визначити суть фінансової політики в той період і нести повну відповідальність за проведену ним реформу, підкреслює М.М. Альтман у своїй статті

[1]. Інші автори, зокрема М.С. Буров, Ю.О. Лебедєв, не визнають Г.Я. Сокольникову єдиним творцем грошової реформи 1922 – 1924 рр., схиляючись до думки про її колективне авторство [3, 10]. Важливу роль у розробленні та проведенні грошової реформи досвідчених спеціалістів у сфері фінансів – Л.Н. Юровського, М.М. Кутлера, З.С. Коцеленбаума – відзначає також у своїй статті А.А. Круглов [8]. При цьому усі дослідники сходяться на тому, що заслуга залучення до роботи в Наркоматі фінансів СРСР загалом та до розроблення основних принципів реформування грошового обігу зокрема талановитих вчених-теоретиків та чиновників з дореволюційним досвідом роботи у сфері фінансів належить саме Г.Я. Сокольникову. Значно більшу роль, підкреслюється в сучасній історіографії, нарком фінансів відіграв у практичній реалізації грошової реформи.

Хід та результати грошової реформи 1922 – 1924 рр. простежено у дисертаційних роботах О.С. Соколова "Фінансова політика радянської держави в роки непу (1921 – 1929 рр.)" [16] та С.І. Лаврененка "Фінансова реформа в умовах нової економічної політики (1921 – 1924 рр.)" [9]. В них поетапно розкривається процес стабілізації грошового обігу, формування грошової системи та її структура. Дослідники проаналізували фінансово-економічне становище, в якому опинився СРСР внаслідок політики "воєнного комунізму", заходи Народного комісаріату фінансів з нормалізації грошового обігу у першій половині 1920-х рр., його діяльність в умовах закріплення результатів грошової реформи. Особливу увагу в дослідженнях приділено з'ясуванню ролі Г.Я. Сокольникова, наркома фінансів СРСР у 1923 – 1926 рр., у здійсненні грошової реформи. У дисертації О.С. Соколова реформування фінансової системи Радянського Союзу розглядається в контексті гострої внутрішньопартійної боротьби між прихильниками і противниками нової економічної політики. Автор детально проаналізував погляди керівників РКП(б), їх практичну діяльність у сфері товарно-грошових відносин у першій половині 1920-х рр., а також розвиток грошового обігу і кредиту в умовах переходу до індустріалізації та поступової ліквідації елементів нової економічної політики. Дослідження С.І. Лаврененка відрізняє те, що реформування грошової системи він розглянув у тісному зв'язку з іншими заходами Наркомфіну, що були покликані стабілізувати фінансове становище СРСР загалом. Зокрема, значну увагу автор приділив висвітленню становлення податкової системи, розвитку державних кредитів і внутрішніх позик, оздоровлення державного бюджету шляхом скорочення державних витрат. З-поміж факторів, що сприяли успішному проведенню грошової реформи, С.І. Лаврененко особливо виділяє швидкий розвиток народного господарства, а також підкреслює важливу роль у цьому процесі Держбанку. Відзначаючи загалом успішний характер реформи, її ключове значення для відновлення економіки Радянського Союзу, російські історики разом з тим вказують, що вона не досягнула в повній мірі поставленої мети, залишивши невирішеними низку проблем. Причини цього криються не в економічній, а політичній площині, що в першу чергу пов'язано з прорахунками партійно-державного керівництва країни.

Проблеми фінансової політики 1920-х рр. аналізуються також у роботах С.І. Дегтева [6] та В.І. Попіріна [7]. В ході дослідження автори порушують питання про двоїстість і суперечливість заходів у сфері грошового обігу в період нової економічної політики. Даючи оцінку проведеній грошовій реформі, С.І. Дегтев наголошує, що її можна вважати успішною виключно з погляду обслуговування депресивної економіки. Дослідник ствер-

джує, що реформа грошової системи не була продуманою до кінця. З огляду на це вона може вважатися лише вдалим прикладом перспективного ситуативного рішення. На думку В.І. Попіріна, неоднозначні підсумки грошової реформи 1922 – 1924 рр. були зумовлені загалом суперечливим характером непу, який поєднав у собі два взаємовиключні регулятори – економіку централізованого кількісного планування і ринкову економіку, не виробивши при цьому жодних механізмів вирішення конфліктів між ними.

Регіональні особливості проведення грошової реформи 1922 – 1924 рр. стали об'єктом вивчення російських істориків О.Г. Феклістова [17], І.А. Чуканова [19], Н.І. Волосухіної [5]. Значну увагу дослідники присвятили аналізу фінансово-економічного становища губерній Середнього і Нижнього Поволжя напередодні проголошення непу. Також в роботах відображається процес становлення регіонального фінансового апарату. Простежуючи основні етапи здійснення реформи на місцях, автори висвітлюють низку проблем, які постали перед місцевими органами влади в ході реалізації заходів Наркомфін у оздоровлення грошового обігу: випуск місцевих "сурогатних" грошей, перебої у постачанні грошових знаків з центру, зумовлені цим спекуляції на "чорному ринку" тощо. Попри деякі суперечності у здійсненні реформи, дослідники схвально оцінюють її вплив на стабілізацію фінансово-економічної ситуації в регіонах.

Вплив податкової системи СРСР 1920-х рр. на проведення грошової реформи прослідкувала у своїй статті Н.І. Волосухіна [4]. Дослідниця розкрила взаємозв'язок між становленням податкової системи радянської держави та нормалізацією грошового обігу, показавши, що оподаткування населення було практично єдиним способом повернення до державної скарбниці хоча б невеликої частини від величезної грошової маси, яка щодня друкувалася. У роботі доведено, що упродовж 1922 – 1923 рр. прямі і непрямі податки грали головну роль у наповненні державного бюджету, відповідно – і в нормалізації грошового обігу, створюючи таким чином матеріальну базу для подальшого проведення грошової реформи. З кінця ж 1923 р., як підкреслила авторка, роботу радянської податкової системи було переорієнтовано на нове завдання, зокрема – витіснення приватного капіталу з економічного сектору країни.

Дослідженню проблем грошового обігу, які постали в СРСР після завершення реформи – в середині 1920-х рр., та політики держави з перетворення червінця на світову валюту присвятила статтю І.М. Левічева [11]. У роботі показано, що в економічній політиці радянської влади у 1925 – 1927 рр. відбувалися постійні коливання між інфляційним фінансуванням та спробами відновити стійкість грошової системи, доведено, що це було наслідком нерозважливої політики держави на валютному ринку. Окрім цього, значну увагу авторка приділила аналізу того впливу, що мала внутрішньопартійна боротьба на процес регулювання грошового обігу в країні.

Проблема грошової реформи 1922 – 1924 рр. знайшла відображення також і в дослідженнях українських істориків. Проте, на відміну від російської, українська історіографія початку XXI ст. з цієї проблеми представлена лише кількома науковими працями. Так, поки що єдиним в Україні комплексним дослідженням на цю тему стала дисертація Н.С. Носань "Грошова реформа 1922 – 1924 рр. в УСРР: історичний аспект" [12]. У роботі проаналізовано як внутрішньогосподарські, так і зовнішньоекономічні чинники, що зумовили її проведення, а також організаційно-функціональні особливості цього процесу в Радянській Україні. Дослідниця присвятила значну увагу висвітленню фінансових відносин між

Українською СРР та Російською СФРР, відзначила високий рівень нормативно-правового забезпечення грошової реформи [13]. В ході дослідження доведено, що реформування грошового обігу в першій половині 1920-х рр. не зводилося до механічної заміни однієї валюти іншою, а було комплексом широкомасштабних заходів. Розкриваючи локальну специфіку проведення грошової реформи в Україні, Н.С. Носань детально зупинилася на проблемах постачання грошових знаків із центру, дослідила склад грошової маси, швидкість її обігу, особливості подолання розмінних криз, своєрідних умовах грошового обігу в прикордонній смузі. Авторка проаналізувала наслідки проведеної грошової реформи для економіки УСРР, а також вказала на серйозні прорахунки в її реалізації. Важливе місце в роботі зайняло висвітлення соціальних аспектів реформування грошової системи, зокрема впливу нововведень на добробут громадян Радянської України періоду непу.

Місце грошової реформи 1922–1924 рр. у здійсненні нової економічної політики висвітлено у дослідженнях О.А. Пиріг [14, 15]. Проаналізувавши механізм розробки та проведення заходів зі стабілізації грошової системи в СРСР, дослідниця дійшла висновку про очевидний взаємозв'язок та взаємообумовленість стану ринкових відносин і грошової системи першої половини 1920-х рр. З одного боку, саме допущення ринкових відносин в економіку РСФРР та УСРР спричинило грошову реформу 1922–1924 рр., з іншого – в цілому успішне її проведення сприяло стабілізації цін, розвитку торгівлі, розширенню товарно-грошових відносин між містом і селом.

Вплив грошової реформи на бюджетну систему і бюджетні відносини 1920-х рр. розкривається у монографії О.В. Чеберяко "Бюджетна система в УСРР 1920-х рр.: організаційно-правові та соціально-економічні основи функціонування", яка вийшла друком у 2012 р. [18]. Упродовж тривалого часу – навіть попри своєрідний "бум", що спостерігався у вивченні непу у першій половині 1990-х рр., – ця тема залишалася "білою плямою". На сьогодні це – єдина праця в сучасній історико-економічній літературі, в якій пов'язано грошову реформу 1922–1924 рр. з історією становлення державного бюджету, особливостями створення і функціонування місцевих бюджетів 20-х рр. XX ст. Аналізуючи як організаційно-технічну, так і функціонально-економічну складові реформи, дослідниця доводить, що вона в цілому сприяла упорядкуванню бюджетних відносин, особливо розрахунків державного та місцевих бюджетів. При цьому, як показала у своїй роботі авторка, вплив грошової реформи на бюджет був опосередкований: нова радянська валюта мала вплив на стабілізацію кредитно-банківської системи, відтак і на фінансування промисловості, транспорту, що у свою чергу полегшувало бюджетне навантаження.

Таким чином, поява на початку XXI ст. нових ґрунтовних досліджень з історії грошової реформи 1922–1924 рр. засвідчує відродження наукового інтересу до окресленої проблеми. Як показав аналіз сучасної історіографії, значно більше уваги вивченню реформи грошового обігу першої половини 1920-х рр. приділили російські історики та економісти. Російська історіографія представлена як комплексними працями, які простежують передумови, розкривають хід і результати державних заходів щодо стабілізації грошового обігу в СРСР в період нової економічної політики, так і дослідженнями окремих аспектів цієї проблеми: фінансового становища країни напередодні переходу до нової економічної політики, регіональних особливостей прове-

дення грошової реформи, її впливу на розвиток ринкових відносин тощо. Сучасна українська історіографія грошової реформи 1922–1924 рр. обмежується лише кількома науковими працями, в яких, однак, порушуються проблеми, які раніше не були предметом спеціальних досліджень. При цьому, незважаючи на те, що вивчення історії грошової реформи 1922–1924 рр. сягає ще 20-х рр. XX ст., окремі проблеми до сьогодні залишаються невисвітленими, зокрема – вплив грошової реформи на становлення та функціонування міських бюджетів.

На відміну від історіографії 1990-х рр., для робіт, які з'явилися на початку XXI ст., притаманний принципово інший, значно критичніший підхід до аналізу грошової реформи 1922–1924 рр. та її місця в реалізації окремих аспектів непу. Не заперечуючи цілком очевидні досягнення реформи, сучасні дослідження розкривають водночас і її недоліки, прорахунки. Переосмислення історії грошової реформи з погляду не лише її здобутків, але й негативного досвіду дає можливість формувати більш ґрунтовні підходи до вирішення завдань сьогодення.

Список використаних джерел

- Альтман М. М. Личность реформатора: нарком финансов Г.Я. Сокольников (1888 – 1939 гг.) / М. М. Альтман // Денежные реформы в России: история и современность. – М., 2004. – С. 158–162.
- Белоусов В.Д. Попытка отмены денег в годы военного коммунизма / В. Д. Белоусов, В.А. Бирюков // Вест. Моск. ун-та. Серия 6. Экономика. – 2012. – № 2. – С. 25–34.
- Буров М.Е. Г.Я. Сокольников – первый нарком финансов СССР / М. Е. Буров // Вест. Саратов. гос. соц.-экон. ун-та. – 2009. – № 5. – С. 167–170.
- Волосухина Н. И. Налоговая система советского государства в первой половине 1920-х гг. и ее влияние на проведение денежной реформы / Н. И. Волосухина // Каспийский регион: политика, экономика, культура. – 2011. – № 3 (28). – С. 292–295.
- Волосухина Н. И. Финансовая политика советского государства в условиях проведения денежной реформы 1922–1924 гг. (на материалах Нижнего Поволжья): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Волосухина Н. И. – Астрахань, 2012. – 19 с.
- Деттев С. И. Реформа денежной системы в наповской России / С. И. Деттев // Денежные реформы в России: история и современность. – М., 2004. – С. 133–152.
- Денежная реформа 1922–1924 гг. Роль "золотого червонца" в условиях непу // Попырин В. И. Очерки истории денег в России / В. И. Попырин. – М.: Финансы и статистика; ИНФРА-М, 2010. – С. 97–119.
- Круглов А. А. Золотой червонец (к 90-летию денежной реформы 1922–1924 гг.) / А. А. Круглов // Финансист. – 2012. – № 129. – С. 28–30.
- Лавренко С. И. Финансовая реформа в условиях новой экономической политики (1921–1924 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Лавренко С. И. – М., 2009. – 26 с.
- Лебедев Ю. А. Григорий Яковлевич Сокольников (к 125-летию со дня рождения) / Ю. А. Лебедев // Финансист. – 2013. – № 138. – С. 20–22.
- Левичева И. Н. Проблемы денежного обращения в СССР в середине 1920-х годов / И. Н. Левичева // Вест. Банка России. – 28 дек. 2005. – № 70 (868).
- Носань Н. С. Грошова реформа 1922–1924 рр. в УСРР: історичний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Н. С. Носань. – Черкаси, 2009. – 21 с.
- Носань Н. С. Підготовка до завершення грошової реформи 1922–1924 рр. в УСРР – заміни радзнака казначейським карбованцем / Н. С. Носань // Наук. пр. Чорномор. держ. ун-ту ім. Петра Могили комплексу "Києво-Могилянська академія". Сер.: Історичні науки. – 2009. – Т. 94, вип. 81. – С. 23–28.
- Пиріг О. А. Місце грошової реформи 1922–1924 рр. у здійсненні нової економічної політики / О. А. Пиріг // УІЖ. – 2000. – № 3. – С. 92–102.
- Пиріг О. А. Ринкові відносини періоду непу в Україні: історичний аспект: автореф. дис. ... д-ра іст. наук / Пиріг О. А. – К., 2002. – 29 с.
- Соколов А. С. Финансовая политика Советского государства в годы непу: автореф. дис. ... д-ра ист. наук / Соколов А. С. – М., 2006. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.disserscat.com/content/finansovaya-politika-sovetskogo-gosudarstva-v-gody-nepa-1921-1929-gg>.
- Феклистов А. Г. Финансовая политика органов местной власти Среднего Поволжья в период проведения денежной реформы 1922–1924 годов: дис. ... канд. ист. наук / Феклистов А. Г. – Пенза, 2002. – 214 с.
- Чеберяко О. В. Бюджетна система в УСРР 1920-х рр.: організаційно-правові та соціально-економічні основи функціонування / О. В. Чеберяко. – К.: Нілан-ЛТД, 2012. – 438 с.
- Чуканов И. А. Проведение денежной реформы в Среднем Поволжье в период непу (1922–1924 гг.) / И. А. Чуканов, А. И. Чуканова // Вест. Екатеринбург. ин-та. – 2012. – № 1(17). – С. 136–139.